

Natievorming en politieke strijd in Nederland

Henk te Velde

is universitair docent bij de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij promoveerde op *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Den Haag 1992. Adres: S.O.J. Palmelaan 77, 9728 VE Groningen. Tel.: 050-260865.

Samenvatting

De 19e- en 20e-eeuwse natievorming was geen proces waarvan inwoners slechts het object waren, maar een wisselwerking, zoals te illustreren is aan de hand van de verhouding tussen nationale integratie en politieke strijd in Nederland. Vier thema's komen aan de orde. Ten eerste het debat over de nationale identiteit waaruit blijkt dat natievorming herinterpretatie van de natie inhield. Ten tweede de geografische en sociale integratie van het eind van de vorige eeuw en een nieuwe vorm van politiek leiderschap. Ten derde de publieke moraal van de zuilen en ten vierde het probleem van politiek zonder natie.

1. Inleiding

In de theorievorming is de gedachte gaan overheersen dat 'de natie' geen spontane, uit een oertijd dateerende gevoelsgemeenschap is. Zij is het produkt van specifieke historische omstandigheden en van politiek handelen, vooral vanaf de 18e eeuw. Daarom hebben historici en sociale wetenschappers al geruime tijd veel aandacht voor het probleem van de 'natievorming', het proces waarin de inwoners van een bepaald land zich geleidelijk aan, al dan niet bewust, gaan gedragen als leden van een nationale gemeenschap. Hoe veranderen geïsoleerde plattelandsbewoners in meelevende staatsburgers, vroeg Eugen Weber zich af in zijn *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914* uit 1977, een van de bekendste voorbeelden van dergelijk onderzoek. Het antwoord was zoals bekend een combinatie van onderwijs, dienstplicht, infrastructuur en informatievoorziening, die alle aan het eind van de 19e eeuw werden geïntensiveerd. Vernieuwend onderzoek van enkele jaren later voegde daaraan de uitvinding van nieuwe pu-

blieke rituelen zoals nationale feestdagen toe (Hobsbawm en Ranger 1984).

De genoemde studies hebben zeer stimulerend gewerkt, maar er is ook wel iets op aan te merken. Een parallel kan dat duidelijk maken. De aandacht voor vorming en opvoeding had deze vorm van onderzoek gemeen met de studie van het 'burgerlijk beschavingsoffensief', die in Nederland eveneens aan het einde van de jaren zeventig populair begon te worden.¹ Zoals in het onderzoek naar natievorming de aandacht uitging naar de vorming van Fransen, Nederlanders etc., zo ging het hier om de vorming van oppassende 'burgers' door de verspreiding van 'burgerlijke' normen en waarden. In beide gevallen stond het *proces* centraal, de manier waarop respectievelijk Fransen en burgers groeiden. Het concept van het burgerlijk beschavings-offensief kende echter ten minste drie problemen. Ten eerste dreigde de ontvanger van de burgerlijke beschaving daarin – onbedoeld – te worden voorgesteld als een factor zonder eigen inbreng, een leeg glas waarin de bewuste normen gegoten konden worden (vgl. De Regt 1986, 243-248). Ten tweede mag dan in de loop van de tijd iets dat op een burgerlijk waardenpatroon lijkt, gemeengoed geworden zijn onder brede lagen van de bevolking, maar is het de vraag of dit een (rechtstreeks) gevolg was van het 'offensief'. Ten derde verdween de centrale vraag enigszins naar de achtergrond: wat was nu eigenlijk de identiteit, de inhoud van de cultuur die werd uitgedragen? (De Rooy 1993).

In het geval van natievorming klemmen de drie vragen – naar de eigen inbreng van degene die 'gevormd' werd, naar de manier waarop het eindresultaat tot stand kwam en naar de aard van de nationale cultuur die werd verbreid – minstens evenzeer. Om misverstand te voorkomen kan natievorming wel-

licht het beste worden voorgesteld als een vorm van wisselwerking en niet als een proces van modernisering dat geïsoleerde lokale gemeenschappen en onderontwikkelde sociale groepen uniformeerde. Dat is mogelijk door politieke strijd en politiek debat in de analyse te betrekken. In tegenstelling tot bij voorbeeld het staatsonderwijs zijn politieke strijd en politieke polarisatie op het eerste gezicht niet bevorderlijk voor natievorming. Ze verdelen of verscheuren immers de natie? Aan de hand van de Nederlandse geschiedenis vanaf de 18e eeuw is het echter mogelijk te betogen dat beide niet alleen van elkaar afhankelijk waren, maar elkaar ook versterkten. Dat is geen nieuw inzicht en dit artikel is dus ook niet meer dan een poging lijnen te accentueren die zich in recent onderzoek aftekenen.²

Achtereenvolgens zullen vier kwesties aangesneden worden. Eerst zal de discussie over de aard van de natie aan de orde komen, zodat duidelijk wordt dat 'natievorming' verandering van de visie op nationale identiteit impliceerde. Dan volgen enige opmerkingen over de maatschappelijke ontwikkelingen aan het einde van de 19e eeuw en over de verhouding tussen leiderschap, politieke bewustwording en natievorming. Vervolgens zal iets gezegd worden over verzuiling en nationale integratie en bij wijze van conclusie is er een korte kanteekening bij de huidige situatie.

2. Debat over nationale identiteit

In overeenstemming met de internationale literatuur wordt het ontstaan van een bovengewestelijk en bovenstandelijk nationalisme dat de trekken van een gesecculariseerde religie vertoont, voor Nederland in de tweede helft van de 18e eeuw gezocht (Van Sas 1989). Vooral de patriotentijd van de jaren 1780 heeft daarbij de aandacht getrokken. Deze episode is daarnaast betiteld als het moment van de 'uitvinding van de politiek' in Nederland (Van Sas 1988). Beide verschijnselen, politieke strijd op basis van conflicterende ideologische stelsels én nationalisme, werden mogelijk in een tijd waarin zich voor het eerst een 'nationale' publieke opinie ontwikkelde met bijbehorende pers, communicatiekanalen en nationale verlichte cultuur. Beide waren op dat moment ook niet goed van elkaar te scheiden: politieke activiteit impliceerde een (patriotse of orangisti-

sche) opvatting van de natie, en de twee concurrerende groepen beweerden om strijd de ware liefhebbers van het vaderland te zijn. Nationalisme en politieke strijd waren daarmee nauw met elkaar verbonden. Dit impliceerde niet dat de verhouding tussen politiek en natie harmonieus was. Integendeel. De verbondenheid van de partijstrijd met de ondergang van de Republiek na de inval van de Fransen in 1795 heeft politieke strijd tot diep in de 19e eeuw het odium gegeven van scheurmakerij die het land naar de ondergang voerde.

De betrokkenheid bij de natie bleef voorsnog grotendeels beperkt tot een kleine laag van geletterden. De natie was nog iets van een elite, en zelfs daar bleef de verbondenheid met stad en gewest nog lang veel sterker dan men later soms geneigd was aan te nemen. Toen het liberalisme in de jaren 1840 het politieke debat trachtte te activeren en voor het eerst sinds het einde van de 18e eeuw betoogde dat politieke discussie de natie niet te gronde zou richten, maar integendeel op een hoger plan zou brengen, richtte het zich allereerst tegen lokale en particularistische bekrompenheid. In liberale ogen betekende de natie de vooruitstrevende en moderne wereld die tegenover dorpsse beslotenheid stond. Thorbecke bij voorbeeld had een afkeer van conservatief nationalisme en van kleinsteedse bekrompenheid.

Omstreeks 1870 ontstond een nieuwe situatie, waarin het niet meer ging om de betekenis van de natie voor een (burgerlijke) elite, maar om de betekenis ervan voor sociale groepen die er tot dan toe grotendeels buiten hadden gestaan en die door katholieken, orthodoxe protestanten en later socialistten gemobiliseerd werden. Men zou deze fase kunnen omschrijven als de integratie in de natie van 'peasants' maar ook van kleine burgers en arbeiders. Het begrip integratie suggereert opname in een al bestaand geheel – en inderdaad was voor het establishment het bestaan van een solide Nederlandse natie, die hooguit door verlies aan interne dynamiek of door externe agressie bedreigd zou kunnen worden, vanzelfsprekend. Het idioom dat gebruikt werd, legde ook meestal de nadruk op de continuïteit en historische identiteit van deze natie. In feite veranderde de natie echter sterk door de 'integratie' van nieuwe groepen. Jan en Annie Romein hebben dat eens kernachtig samengevat: 'Ook in de gevestigde staat blijft de natie in wording. (...) Zij werd en

wordt nog steeds in de voortdurende strijd van groepen en klassen, strijd om meetellen eerst, om meedoen daarna tot eindelijk het volwaardig medeburgerschap is bereikt' (Romein 1979, 771).

De natie veranderde niet zonder slag of stoot, maar door *strijd*. De uitbreiding van de politieke natie met nieuwe groepen werd niet zonder meer welwillend toegestaan, maar was het gevolg van heftig debat en politieke strijd. Het debat betrof niet in de laatste plaats de aard van de natie. Was het Nederlandse volk naar zijn wezen liberaal-protestants en was zijn identiteit gevormd in de Tachtigjarige Oorlog? Liberalen, antirevolutionairen en katholieken hadden er zo hun eigen gedachten over. Politiek en natie waren nog steeds innig met elkaar verbonden. Het beeld van de ene natie was zo dwingend, dat stromingen die zich een plaats in de politiek wenste te verwerven, zich vaak als *de* representant van het Nederlandse volk opwierpen. Tegenover de liberalen presenteerden de antirevolutionairen zich als de 'kern' van de natie (b.v. Kuyper 1884, 7) en legitimeerden zij hun aanspraak op politieke inspraak met een verwijzing naar de band tussen het orthodoxe geloof en de historische volksaard. Beide groepen waren het er overigens over eens dat de Opstand eigenlijk de 'geboorte' van de Nederlandse natie had betekend. Dat gold niet voor een derde groep die zich in het debat mengde, de katholieken. Zij interesseerden zich voor de katholieke Middeleeuwen en bestreden dat de natie als zodanig een protestants karakter droeg, of dat nu vrijzinnig-liberaal dan wel orthodox was. De heftigheid van het debat, dat een hoogtepunt bereikte rond herdenkingen van evenementen uit de Tachtigjarige Oorlog, bewees dat de natie een centraal thema was in de politieke strijd van het moment (b.v. Haitsma Mulier en Janssen 1984).

De verschillende interpretaties van de natie bleven in zekere zin onverzoend naast elkaar bestaan als onderdeel van liberale, antirevolutionaire of katholieke politieke visies. Anderzijds trachtten vooral liberalen ook de nationale eenheid in politieke verscheidenheid te benadrukken. Deze poging had een prijs. De katholieke historicus Nuyens wilde in 1872 wel meedoen aan de door liberalen op touw gezette herdenking van de inname van Den Briel, maar alleen op voorwaarde dat 'wij willen toonen dat wij alles wat ons onderling verdeelt, kunnen ver-

geten, om te gedenken alléén aan dat wat ons allen vereenigt'.³ Deze gedachte diende enige tijd later als grondslag voor de door liberalen gepropageerde nieuwe nationale feestdag koninginnedag: in plaats van de onenigheid waartoe de herdenking van de Tachtigjarige Oorlog telkens leidde, zou een feestdag moeten worden ingevoerd die allen verenigde die in het heden de natie centraal wilden stellen. Het liberale dagblad dat de feestdag introduceerde, gebruikte zelfs vrijwel dezelfde woorden als Nuyens: men moest zich op deze dag 'alleen herinneren, dat wij landgenooten zijn en er althans nog een band is, die ons allen vereenigt' (Te Velde 1992, 123). In dezelfde periode gebruikte de Franse historicus Renan vergelijkbare woorden in zijn bekende bijdrage aan de theorievorming over de natie, *Qu'est-ce qu'une nation*: de natie is herinneren én vergeten (zie ook Van Sas 1992, 13-19). Het was een manier om conflicterende visies op het nationale verleden naast elkaar te laten bestaan. Het betekende echter ook dat het historisch element in de beschrijving van de nationale identiteit bij gelegenheden als 'nationale' feestdagen langzamerhand een compromis werd tussen de verschillende levensbeschouwelijke interpretaties van het verleden.

Belangstelling voor het verleden vormde echter een overeenkomst tussen liberalen en confessionelen. De discussie over het nationale verleden bereikte een hoogtepunt in de jaren 1870 en 1880. Dat was juist de tijd waarin Nederland in versneld tempo begon te veranderen: de eeuwenoude wallen werden geslecht en steden werden uitgebreid, het land moderniseerde en kreeg een ander aanzicht dan het eeuwen had bezeten. De afstand tot het verleden werd snel groter (Blaas 1985). In deze situatie manifesteerde zich een nieuwe politieke stroming, het socialisme. Dit was natuurlijk een principieel internationale beweging die weinig op had met 'de natie'. Des te meer sprak ze echter over 'het volk', en dit geluid klonk op den duur door in het debat over de natie, ook al bedoelde ze met 'het volk', in eerste instantie een bepaalde sociale laag. De socialistische bijdrage versterkte namelijk de democratische interpretatie van het begrip volk: 'Het is voor ons een heele toer geweest,' schreef de redactie van het SDAP-dagblad *Het Volk* op 12 mei 1900, 'voor ons blad een geschikten naam te vinden. Eindelijk hebben wij gemeend, daar wij de zaak van *het volk*, in

de betekenis van democratie in politiek en economisch opzicht, willen verdedigen, dien naam te kunnen kiezen.' Naarmate dergelijke geluiden meer gehoor vonden, veranderde 'volk' langzamerhand van een kwalitatief cultuur-historisch concept waarover historici en anderen een levensbeschouwelijk debat voerden, in een kwantitatief en sociaal begrip (vgl. Te Velde 1992, 212-216). Deze ontwikkeling werd duidelijk zichtbaar in het interbellum.

Katholieken hadden zich verzet tegen een interpretatie die de Nederlandse identiteit verbond met de vrijheids- of geloofsstrijd van de Tachtigjarige Oorlog. Socialisten verzetten zich tegen nationalisme en tegen de natie die door confessionelen en liberalen werd gepropageerd. Liberalen zochten naar wat verenigde in plaats van verdeelde. Geleidelijk aan werd een nieuw evenwicht bereikt; zo meende hoofdredacteur Josephus Jitta van de links-liberale *Groene Amsterdammer* bij de herdenking van Willem van Oranje in 1933: 'Nederlanders van verschillende godsdienst en van uiteenlopende politieke overtuiging kunnen in den persoon en de denkbelden van Prins Willem I elk naar believen meer in het bijzonder herdenken, wat hun het best aanstaat.' De Nederlandse geschiedenis en de Nederlandse identiteit waren elastisch geworden. Enerzijds was in het politieke debat van de jaren dertig het verleden veel minder present dan in dat van het einde van de 19e eeuw; eigentijdse problemen van economische crisis en ordening van de samenleving vroegen de aandacht. Anderzijds was ook in de begripsontwikkeling de exclusieve, historische connotatie van begrippen als volk en natie verminderd. Zo konden ook sociaal-democraten tegenover nationaal-socialistische dreiging de nadruk leggen 'op de beste Nederlandse tradities van geestelijke verraagzaamheid en vrijheid', zoals het in het beginselprogramma van 1937 heette; in deze zin beschouwden zij zich nu ook als 'door historische lotsgemeenschap deel van de Nederlandse natie'.

Integratie van nieuwe groepen in de Nederlandse natie betekende niet zonder meer opname in een bestaand geheel, maar herinterpretatie, hervorming en uitbreiding van de bestaande natie.

3. Nationale integratie en politiek leiderschap

Confessionelen en later sociaal-democraten wisten zich een plaats in politiek en natie te verwerven omdat nieuwe sociale groepen gemobiliseerd konden worden. Deze werden niet gedwongen te participeren in de nationale samenleving, maar voelden zich aangesproken door de thema's die de nieuwe politieke bewegingen aandroegen. Dat dit vooral na 1880 gebeurde, hing samen met drie onderling nauw verbonden verschijnselen: verbetering van verbindingen en communicatie, openbreken van de standensamenleving en charismatisch leiderschap.

De ontwikkelingen van het einde van de 19e eeuw kunnen worden getypeerd als het krimpen van een grote wereld en tegelijkertijd de uitbreiding van een kleine wereld (bij het volgende vooral Knippenberg en De Pater 1988, Kuitenbrouwer 1985). Onder meer de voltooiing van het spoorwegnet en de uitbreiding van het aantal kranten en hun oplage – mogelijk gemaakt door de afschaffing van het dagbladzegel – bevorderden verkeer en informatievoorziening. Het maakte een oriëntatie op de natie mogelijk op een voorheen onbekende schaal. De trek van het platteland naar de stad kon naast een verandering van omgeving ook een verbreding van de horizon betekenen: van lokaal tot nationaal. Terwijl vervoer en informatie voorheen grote geografische en mentale afstanden tot bescheiden proporties terugbrachten, werd tegelijkertijd door democratisering en politieke bewustwording de kleine wereld van de politieke en culturele elite opengebroken. Een 'grote' wereld werd kleiner, een 'kleine' wereld werd groter. Toegenomen mobiliteit en informatie leidden er toe dat de politieke en culturele dominantie van de stand van deftige burgerheren werd bekritiseerd. In de door een informele maar rigide standsindeling beheerste samenleving was politiek als vanzelfsprekend een aangelegenheid van deze groep geweest. Nu leerden abonnees op de antirevolutionaire *Standdaard* de onvrede die zij koesterden over plaatselijke vrijzinnige elites onder woorden te brengen en in een nationaal kader te plaatsen; en arbeiders die uit een dorp met traditionele verhoudingen vertrokken om in de stad hun brood te gaan verdienen, konden daar in aanraking komen met socialisme.

Een mooi voorbeeld biedt de SDAP-voorman en Zuidlimburger W.H. Vliegen (1862-1947). Zijn voorouders hadden zich niet of nauwelijks Nederlander gevoeld, en zelf had hij enige tijd in Luik gewerkt. Werk in Amsterdam en vooral zijn politieke activiteit maakten hem echter tot een zelfbewuste *Nederlandse* sociaal-democraat die zich in 1920 verzette tegen de toen dreigende Belgische annexatie van onder meer Limburg. Zijn politieke overtuiging nam vorm aan toen hij het gesloten dorp van zijn jeugd achter zich had gelaten. Ook hier gingen politieke strijd en natievorming samen (Perry 1994, 292 en passim).

Vliegen is een goed voorbeeld van de beschreven combinatie van sociale verandering, politieke strijd en nationale integratie. Hij was echter niet in de eerste plaats volgeling maar voorman en behoorde in deze zin vanzelfsprekend tot een minderheid. De meeste Nederlanders die aan het einde van de 19e eeuw kennismaakten met nationale politiek, deden dat niet zoals Vliegen door zichzelf een weg te banen. Zij hadden een stimulans nodig om gebruik te maken van de mogelijkheden die hun tijd bood. Op het kruispunt van de veranderingen in informatievoorziening, mobiliteit en politieke en sociale verhoudingen stond een nieuw type politicus, vooral in antirevolutionaire en socialistische kring. Het charisma van Kuiper, Domela Nieuwenhuis en Troelstra was essentieel voor de politieke ontwikkeling van deze periode.

In recent onderzoek naar verzuiling op lokaal niveau is er op gewezen dat de opname van lokale groepen in een landelijk verzuild netwerk werd versneld door de interventie van tussenpersonen die de nationale politieke thema's en levensbeschouwing doorgaven en lokaal organisatie op gang brachten (Van Miert 1994, 53 en 57). De tussenpersonen slechtten als het ware de barrières tussen het lokale en het nationale. Welnu, de politieke leiders waren de tussenpersonen bij uitstek. Zij overbruggden niet alleen de afstand tussen het lokale en het nationale vlak maar – nog belangrijker – die tussen de over het algemeen strikt van elkaar gescheiden standen. Het is geen toeval dat zowel Kuiper als Troelstra en Domela Nieuwenhuis niet tot het 'volk' maar tot de gestudeerde 'heren' behoorden. In de eerste fase van politieke bewustwording van nieuwe sociale groepen speelde de activiteit van lieden uit de hogere

standen een grote rol. Enerzijds identificeerden zij zich met het lot van de achterban – Domela 'leed' als zijn aanhang (De Vries 1988) en Kuiper stelde het graag zo voor dat hij werkte 'onder de kleinere burgerij waar ik thuis hoor' (*Briefwisseling* 1937, 271) – anderzijds bleef door hun sociale positie de afstand bestaan die voor verering noodzakelijk is. Een zelfbewuste arbeider als Vliegen die zich op eigen kracht een positie in de SDAP wist op te bouwen, niet als charismatisch leider maar als organisator, merkte dat de nabijheid van 'grote' leiders zo haar problemen met zich meebracht, maar schreef dat 'de massa altijd nog meer schijnt te gevoelen voor den man die uit de heerschende klasse is overgekomen dan voor den klassegenuoot die zich in ontwikkeling tot boven het niveau zijner eigen klasse heeft opgewerkt' (Perry 1994, 169). Het grootste deel van de aanhang van Troelstra, Domela Nieuwenhuis en Kuiper bleef voldoende op een afstand om het voetstuk van hun leider intact te laten. Het toenmalige charisma van de leider had veel te maken met de combinatie van identificatie en afstand (vgl. Meyers 1993, 159-160).

De leiders hadden niet alleen succes omdat zij als persoon zo uitzonderlijk waren, maar omdat zij een boodschap uitdroegen die appelleerde aan de gevoelens, wensen en situatie van hun achterban. Zij slaagden erin deze zo onder woorden te brengen dat hun publiek zich in hun uitdrukkingen herkende, en zij gaven aan onvrede en ongearticuleerde aspiraties een vorm die politiek relevant was. En zij konden dat zoals gezegd doen omdat zij hun potentiële aanhang via nieuwe media en nieuwe verbindingen bereikten. Zij sloegen een brug tussen de standen en tussen het lokale en het nationale niveau en bevorderden zo de opname van nieuwe groepen in de natie.

Politieke strijd en natievorming versterkten elkaar. Een aparte positie namen in dit opzicht de katholieken in. Zij kenden al een sterke organisatie in de vorm van de in de 19e eeuw opgebouwde ultramontaanse kerk – die overigens ook langs nationale lijnen was geregeld – en hadden dus minder behoefte aan politieke organisatie op nationaal niveau dan de verspreide antirevolutionairen of socialisten. De met Kuiper vergelijkbare Schaepman evenaarde dan ook niet zijn succes. Juist bij iemand als hem is echter duidelijk dat ook in katholieke kring een ster-

ke oriëntatie op het vaderland met mobilisatie van de eigen groep samenging.

4. Verzuiling en nationale integratie

Het leiderschap van figuren als Domela, Troelstra en Kuiper was belangrijk. Het hielp de weg te effenen van het in de standensamenleving dominante persoonlijke vertrouwen in plaatselijk bekende notabelen naar ideologische betrokkenheid bij onpersoonlijke nationale partijen. Het was misschien een noodzakelijke voorwaarde voor de beginnende politieke groepsvorming. Een voldoende voorwaarde was het daarmee nog niet. Er waren, zeker op den duur, een grote groep politieke voormannen van hoog niveau en een goed georganiseerd partijapparaat nodig. Dit was de tijd van partijorganisatie. Zowel in antirevolutionaire en sociaal-democratische als in liberale kring kwam het daardoor tot strubbelingen en scheuringen. Zij die zich niet aan strakke organisatie wensten te onderwerpen, noemden zich 'vrij': van de conservatieve Bond van Vrije Liberalen (Te Velde 1992) en de vrije antirevolutionairen van De Savornin Lohman die in de CHU zouden opgaan (Kuiper 1994), tot de anarchistische vrije socialistische (b.v. Altena 1989 en Meyers 1993).

Vrijheid loonde niet; de goed georganiseerde groepen namen de overhand. Dit bleek vooral in de periode tussen de wereldoorlogen. Het politiek-sociale leven werd toen beheerst door goed georganiseerde politieke stromingen en zuilen. Verzuiling impliceert verdeeldheid en lijkt daarmee het tegendeel van nationale integratie. Zoals hiervoor is betoogd, is er echter een samenhang tussen natievorming en de ontwikkeling van politieke tegenstellingen (zie ook De Rooy 1980). Het ontstaan van landelijke politieke bewegingen impliceerde het einde van lokaal isolement. Al enkele decennia geleden wees Kruijt op het verband tussen industrialisatie, migratie, schaalvergroting enerzijds en verzuiling anderzijds (b.v. Kruijt en Goddijn 1968, 231-232). Verzuiling overbrugde – zonder het overigens te doen verdwijnen – het standsonderscheid dat was gebonden aan de wereld waar men elkaar kende, de lokale gemeenschap, en stelde uiteindelijk een nationale ideologische binding voor lokale banden in de plaats.

De laatste jaren maakt lokaal georiënteerd onder-

zoek naar verzuiling het mogelijk dit proces op de voet te volgen (Altena 1989, Van Miert 1993; de situatie vóór de verzuiling in Leenders 1992). Dit onderzoek heeft echter vooral betrekking op het einde van de 19e eeuw en eventueel het begin van deze eeuw. Toen was er ontegenzeggelijk veel dynamiek in het Nederlandse sociaal-politieke leven. Demonstraties, sociale onrust en groei van nieuwe partijen waren aan de orde van de dag. Maar hoe moet in dit licht het politieke leven van het interbellum geïnterpreteerd worden? Politicologen als Daalder en Lijphart hebben in hun bekende beschouwingen over verzuiling de nadruk gelegd op de lijdzaamheid van de Nederlandse bevolking (Daalder 1974 en Lijphart 1968). Hun aandacht ging vooral uit naar de verhoudingen tussen de leiders. Wie de nadruk elders legt, vallen andere dingen op. Uit opkomst bij toogdagen en demonstraties blijkt dat de Nederlanders niet zozeer politiek passief waren, als wel dat ze zich schikten in georganiseerde kaders. Dit gold voor zowel confessionelen als sociaal-democraten. Ook in dit geval versterkten integratie en politieke tegenstellingen elkaar. Juist omdat het bewustzijn dat eendracht tegenover de andere verzuilde groepen noodzakelijk was, alom aanwezig was, was de ideologie van iedere afzonderlijke zuil tamelijk succesvol. De politieke energie die er onder de bevolking leefde, werd in dienst gesteld van de verzuilde groep. Ze uitte zich bovendien op een manier die weliswaar niet typisch Nederlands was, maar zich hier wel zeer uitdrukkelijk manifesteerde. Politiek was niet alleen directe strijd voor het gezamenlijk ideaal, maar ook de manifestatie van goed-katholiek, goed-gereformeerd of goed-socialistisch gedrag. Interessant is dat de verschillende groepen in hun strijd tegen elkaar grote overeenkomsten vertoonden. Een voorbeeld kan dit verduidelijken.

Toen de zuilen in de jaren zestig afbrokkelden, verschenen *Uit het rijke roomsche leven* en *De taaie rooie rakkers*. Ze legden het verzuilde leven van het interbellum dat nu op uitsterven stond vast. In het laatstgenoemde boek is een mooie cartoon uit *De Notenkraker* van 10 juli 1926 afgedrukt met een verlopen groep sigarettenrokende, ruziemakende katholieke jongeren die onder leiding van een merkwaardig donker kijkende pastoor een proper, volksdansend AJC-kamp passeren (Cornelissen e.a. 1965, 199). Het onderschrift luidt: 'Niks lolliig, d'r

wordt geen eens bier gedronken en gerookt.' De levenshouding die hier aan katholieken werd toegeschreven, werd echter door katholieke ideologen scherp van de hand gewezen. In het *Rijke roomsche leven* lezen we de tekst van een katholiek spreekkoor uit 1933 over 'degelijken' en 'slampampers'. Volgens de regieaanwijzingen dienden de slampampers slenterend vanachter de coulissen te komen. De degelijken daarentegen kwamen onder tromgeroffel met wapperende vlag 'in marschtempo' op. 'Vrijheid, blijheid, ja! Maar vrijheid is: orde; vrijheid eist tucht', dat was de boodschap die de degelijken kwamen brengen. De slampampers dachten hier anders over: 'Wij groeien zoals wij willen. Onze wil groeit naar het plezier. Onze beenen naar het sport en dans vertier. Onze oogen naar den flikkerschijn der bioscoop. Ons hart naar het lonkend meisjesoog. We slenteren langs de straat, de sigaret in den mond, het geld uit de beurs.' De boodschap was duidelijk, zoals elders in het *Rijke roomsche leven* te lezen valt: 'Er zouden héél-wat méér brave degelijke mensen zijn en héél-wat minder slechte en half-zachte, indien ze de Lichamelijke Opvoeding hadden genoten en gewaardeerd in katholieken zin.' (Van der Plas 1992, 98-99 en 123)

De verzuilde ideologieën streden tegen elkaar, maar stelden ieder voor zich een morele gemeenschap tegenover de materialistische leegheid en de egoïstische genotzucht die zij in de maatschappij waarnamen. Naarmate de verschillende politieke stromingen gevestigde instituten werden en de strijd verflauwde, werd de nadruk meer gelegd op de goede 'gezindheid' van de achterban (Wiedijk z.j.). In de jaren dertig voelden zij zich bovendien alle bedreigd door stromingen van links of rechts die het politiek bestel omver wilden werpen. Alle zuilen propageerden dus ernst, 'zelftucht' en gemeenschapsgevoel (een goed voorbeeld is Vorrink 1933). Nu zijn dit geen typisch Nederlandse en ook geen typisch 20e-eeuwse waarden, maar in de strijd tegen elkaar ontwikkelden de Nederlandse zuilen hun grootste kracht en drong hun invloed het diepst in de bevolking door. Achteraf kan geconstateerd worden dat die invloed op een aantal punten in dezelfde richting werkte.

Op het eerste gezicht betekent verzuiling verdeeldheid. Omdat opname in een zuil opname in een nationaal georganiseerd geheel betekende en de so-

ciaal-politieke organisatie juist tot stand kwam om de eigen standpunten tegenover de andere groepen te kunnen handhaven, is echter vol te houden dat deze verdeeldheid natievorming bevorderde. Zozeer zelfs dat de verzuilde verdeeldheid achteraf wel als het belangrijkste van 'het eigene van ons land in de twintigste eeuw' wordt beschreven (Davids e.a. 1988, 10). Daarbij wordt dan gedacht aan de politiek-sociale structuur van de samenleving, maar ook aan de publieke moraal. Deze bleef zoals bekend intact tot in de jaren zestig.

5. Politiek zonder natie?

Toen veranderde er veel. Enerzijds had de strijd van de zuilen na de oorlog veel van zijn dynamiek verloren en bezaten de leiders niet langer de zekerheid dat zij in naam van de goede zaak offers van hun achterban konden vragen. Anderzijds nam het zelfbewustzijn van de burger toe, doordat de staat hem in toenemende mate bestaanszekerheid kon garanderen en televisie en toegenomen welvaart het gemakkelijker maakten zich aan de sociale controle van de zuil te onttrekken.

Pas nu verdwenen de laatste resten van het 19e-eeuwse standsbewustzijn en verdween de telkens opnieuw opduikende gedachte dat er een sociale laag bestond waarvan de leden speciaal geschikt waren om te besturen. De bestuurders – niet in de laatste plaats Drees – werden afgedaan als ouderwetse, deftige 'regenten'. Nauw was hiermee verbonden de verdwijning van de groep als het vanzelfsprekende uitgangspunt voor politiek. De moraal van zelfbeheersing en verantwoordelijk gedrag die door alle zuilen gedeeld werd, overtuigde tot dan toe en had een disciplinerende kracht omdat de individu geacht werd zijn lusten opzij te zetten in dienst van de groep of gemeenschap. Nu de verzuilde groep zijn vanzelfsprekend belang verloren had, werd het oude leiderschap als betuttelend gezien en de publieke moraal als verstikkend ervaren.⁴

De kritiek van de jaren zestig bevatte twee moeilijk verenigbare elementen. Ze bevatte een anarchistisch en antigouvernementeel aspect: het einde van 'regenten', paternalisme en bevoogding. Daarnaast werd echter juist verwacht dat de staat een grote bijdrage aan de opbouw van de maatschappij zou leveren. In de plaats van zuil en natie – met de zuilen

verdween de natie uit de politieke discussie – bleef alleen de staat over. Via door de staat gesubsidieerde emancipatie leek een definitieve sociale integratie mogelijk die niet als de verzuilde politiek van voorheen 'onmaatschappelijken' buitensloot. Deze gedachte is inmiddels aan twijfel onderhevig.

In een poging houvast te krijgen, heeft Paul Scheffer onlangs geopperd 'de natie' weer te introduceren in het politieke debat.⁵ Hij verwees daarbij naar Romeins hierboven geciteerde omschrijving van nationale integratie en meende dat het 'algemeen belang' opnieuw zou moeten worden geformuleerd. Mij lijkt een reanimatie zoals hij die bedoelt niet zonder meer mogelijk. Zoals ik heb toegevoegd, zijn politieke strijd en nationale integratie voortdurend nauw met elkaar verbonden geweest. Welnu, zowel de politieke ideologieën als de nationale staten eroderen en de natie is op dit moment in Nederland nauwelijks een mobiliserend beginsel. Scheffer meent dat Nederland nu 'een nationaal kabinet bezit zonder een idee over de natie'. Maar als voorheen gezworen vijanden broederlijk aan tafel zitten, is dat dan geen teken dat de identiteit van de ideologieën die de leidraad voor een politieke visie zouden moeten zijn, uiterst onzeker geworden is? En 'een idee over de natie' impliceert toch een politieke visie. Stel bovendien dat het kabinet wel een visie zou trachten op te stellen, zou dat dan niet de herintroduktie van politieke overtuigingen moeten inhouden die het kabinet in conflicten zou doen uitenvallen?

Het pragmatisme en de nadruk op beheer en bestuur die de huidige presentatie van beleid kenmerken, zullen niet het einde van de politiek betekenen. Ze zijn misschien wel het signaal dat voor de samenwerking tussen natievorming enerzijds en politieke strijd en ideologie anderzijds iets anders in de plaats zal komen.

Noten

1. Het bekende *De deugdzaam natie* van Kruithof (1980) verscheen zelfs in eerste versie in een themanummer over 'nationale integratie en sociale differentiatie'.

2. Voor dit artikel (dat een attenderende bedoeling heeft) heb ik gebruik gemaakt van inzichten verworven in de voorbereidende discussies met J.C.H. Blom en P. de Rooy voor 'De natie-staat. Onderzoekprogramma politiek in Nederland sinds 1815', een project van NWO met de uitvoering waarvan

in 1995 zal worden begonnen. Verder heb ik geprofiteerd van voorbereidend werk met R.A.M. Aerts in het kader van de begripshistorische werkgroep 'vaderland' die wordt gecoördineerd door N.C.F. van Sas, Universiteit van Amsterdam.

3. Een brief van W.J.F. Nuyens aan G. Groen van Prinsterer, door de laatste opgenomen in *Nederlandsche Gedachten* 4 (1872) 70-71.

4. Het denken over publieke moraal behandel ik in een binnenkort te verschijnen artikel: H. te Velde 'Zedelijkheid: ethiek en seksueel fatsoen. Geschiedenis van een Nederlands begrip'.

5. P. Scheffer, 'Het hupje van Holland', *NRC-Handelsblad* 3-10-1994, 7. Nadien is hij verscheidene malen op het probleem teruggekomen, uitgebreid in 'Nederland als een open deur', *NRC-Handelsblad* 7-1-1995. De Groningse hoogleraar in de wijsbegeerte en auteur van het PvdA-verkiezingsprogramma Jos de Beus heeft in verschillende media enigszins vergelijkbare gedachten geopperd.

Literatuur

- Altena, L.J., 1989, *Een broeiest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlielingen 1875-1929 (1940)*, 2 dln. Amsterdam.
- Blaas, P.B.M., 1985, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw'. *De negentiende eeuw*, 109-130.
- Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper* A. Goslinga ed., Kampen 1937.
- Cornelissen, I., G. Harmsen en R. de Jong, 1965, *De taai rooie rakkers. Een documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen*, Utrecht.
- Daalder, H., 1974, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek' (1964). In: Idem, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, Assen, 9-37.
- Davids, K., J. Lucassen en J.L. van Zanden, 1988, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon. Een aanzet tot een programma van samenwerking*, Amsterdam.
- Haitisma Mulier, E.O.G., en A.E.M. Janssen ed., 1984, *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, Utrecht.
- Hobsbawm, E., en T. Ranger ed., 1984, *The invention of tradition*, 2e druk, Cambridge.
- Josephus Jitta, A.C., 1933, 'Prins Willem I en de eenheid van ons volk'. *De Groene Amsterdammer. Weekblad voor Nederland* 22 april.
- Knippenberg, H., en B. de Pater, 1988, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen.
- Kruit, J.P., en W. Goddijn, 1968, 'Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces'. In: A.N.J. den Hollander e.a. ed., *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen, 227-263.
- Kruithof, B., 1980, 'De deugdzaam natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860'. *Symposion. Tijdschrift*

- voor maatschappijwetenschap 2 nr. 1, 22-37.
- Kuiper, R., 1994, *Herenmijterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894*, Leiden.
- Kuitenbrouwer, M., 1985, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902*, Amsterdam en Dieren.
- Kuyper, A., 1884, *Plancius-rede*, Amsterdam.
- Leenders, J., 1992, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw*, Den Haag.
- Lijphart, A., 1968, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam.
- Meyers, J., 1993, *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, Amsterdam.
- Miert, J. van, 1994, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920*, Amsterdam.
- Nederlandsche Gedachten* IV (1872).
- Perry, J., 1994, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen 1862-1947*, Amsterdam.
- Plas, M. van der, 1992, *Uit het rijke roomsche leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935*, 10e druk Baarn.
- Regt, A. de, 1986, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, 3e druk Meppel en Amsterdam.
- Romein, J. en A., 1979, *Erflaters van onze beschaving*, 13e druk Amsterdam.
- Rooy, P. de, 1980, 'Het grofste communisme. Een beschouwing over de verzuiling als integratieproces in Nederland in de negentiende eeuw'. *Symposion. Tijdschrift voor maatschappijwetenschap* 2 nr.1, 8-21.
- Rooy, P. de, 1993, 'Burgers en arbeiders'. *Theoretische geschiedenis* 20, 49-55.
- Sas, N.C.F. van, 1988, 'Tweedragt overal: het patriottisme en de uitvinding van de moderne politiek'. In: H. Bots en W.W. Mijnhardt ed., *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme*, Amsterdam, 18-31.
- Sas, N.C.F. van, 1989, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813'. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 471-495.
- Sas, N.C.F. van, 1992, 'De mythe Nederland'. *De negentiende eeuw*, 4-22.
- Velde, H. te, 1992, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Groningen.
- Vorrink, K., 1933, *Om de vrije mens der nieuwe gemeenschap. Opvoeding tot het demokratiese socialisme*, Amsterdam.
- Vries, H. de, 1988, 'Domela Nieuwenhuis en de verhouding tussen kerk en maatschappij in de negentiende eeuw'. In: J. Frieswijk, J.J. Kalma en Y. Kuiper ed., *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders*, Drachten en Leeuwarden, 44-60.
- Weber, E., 1977, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914*, London.
- Wiedijk, C.H., z.j., *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemening, integratie. Een biografische studie (1891-1940)*, Groningen.